

застосування набутих ними громадянознавчих знань і вмінь, сприяє розвитку мотивації та активізації їх громадянської активності, накопичення досвіду громадянської участі, що загалом спрямовується на формування громадянської компетентності десятикласників [3].

У результаті аналізу навчальних програм курсів «Основи правознавства» для 9 класу та «Громадянська освіта» для 10 класу встановлено, що засвоєння відповідного змісту дозволяє розвивати практично всі ключові компетентності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція Нової української школи / Міністерство освіти і науки України. URL: <http://surl.li/fcoi>

2. Навчальна програма з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/...9.../pravoznavstvo-9-8.docx>

3. Навчальна програма інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

4. Рамка з використання матеріалів з фінансової грамотності при вивченні правознавства / Міністерство освіти і науки України. URL: <http://surl.li/cbedh>

5. Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02. Київ, 2015. 600 с.

ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ Т. ШЕВЧЕНКА ЯК ЗАСОБУ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

8 клас

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор (м. Київ);
Софія ІЖУК, студентка бакалаврату НПУ імені М. П. Драгоманова

Живопис найпрекрасніший із усіх мистецтв; у ній об'єднуються всі відчуття, побачивши її кожен може з волі своєї уяви створити роман, з допомогою лише погляду наповнити душу найглибшими спогадами; ніяких зусиль з боку пам'яті – все охоплено за мить.

Поль Гоген

Використання творів живопису є невід'ємним елементом процесу вивчення історії України. Навчання історії України засобами живопису дозволяє сформувати у здобувачів освіти цілісне уявлення про історичну подію, персоналію, унаочнити певні образи минулого, що в свою чергу сприяє зростанню пізнавального інтересу та активізує засвоєння історичних знань. Твори живопису, як слушно відмічали вчені-методисти здійснюють емоційний вплив, задіюють різні органи чуття, тим самим закріплюючи в пам'яті здобувачів освіти сформовані образи.

Проблема використання творів живопису як засобу навчання історії України стала предметом дослідження провідних сучасних методистів та дидактів. З-поміж них варто зазначити таких учених, як Г. Косова [5], В. Козинець [3], В. Карцов [2], І. Коляда [4], Д. Ніколайчук [7], О. Пометун [8], Г. Яковенко [9] та ін.

У науково-методичній літературі розкриті як теоретичні аспекти використання живопису як засобу навчання на уроках історії України, так і практична складова організації освітньої діяльності здобувачів освіти на уроці історії України при використанні творів живопису історичної тематики. Зокрема, запропоновано різні схеми аналізу творів живопису, алгоритми та методичні прийоми роботи з картинами (як традиційні, так і інноваційні), використання яких підвищує засвоєння історичного матеріалу на уроках історії України, сприяє формуванню креативного мислення у здобувачів освіти, удосконалює освітній процес, підвищує пізнавальну діяльність та пізнавальний інтерес сучасних тинейджерів до історичного минулого українського народу.

Історичні картини є поширеним засобом наочного навчання на уроках історії України. Вони, як слушно вказує сучасний методист Г. Яковенко, дозволяють створити зоровий образ, ілюструють теоретичний матеріал, служать джерелом формування нових знань, є засобом актуалізації відомого матеріалу, виступають як засіб посилення емоційної дії на школярів [9, с. 138].

Найбільшу цінність для розвитку образності являють собою картини (репродукції). Достовірнішими зображеннями вважаються ті картини, які написані сучасниками подій. Художники, як справедливо зауважує Г. Яковенко, що відтворювали минуле, часто припускались до певних історичних помилок. Іноді причиною помилок у

зображеннях був мистецький стиль, якого дотримувався художник, або його особисті якості [9, с. 138].

Для відпрацювання умінь можна застосовувати на уроці кілька картин, але не більше 2–3. Значна кількість ілюстративного матеріалу, особливо вперше використаного, послабить інтенсивність сприймання здобувачів освіти, а численні образи переплутаються в їхній свідомості й ускладнять сприйняття нового. Краще вчителю історії, на думку В. Карцова, показати менше картин, проте глибше проаналізувати їх, більше попрацювати з ними [2, с. 152].

Демонстровані на уроці історії України картини мають бути великих розмірів і з чіткими зображеннями. За відсутності у закладах загальної середньої освіти таких репродукцій необхідно використовувати можливості мультимедійної дошки, інтернет-ресурсів, смартфонів.

Картини (репродукції) використовуються на усіх видах занять. Вибір визначається тим, як слушно вказує Г. Яковенко, наскільки широкі і глибоке охоплення зображених на ній історичних подій, наскільки зображення відповідає темі і сприятиме її розкриттю. Учителю, підбираючи портрети і картини для використання на уроці історії України, має завжди виходити з одного чинника – їх інформативної насиченості [9, с. 138–39].

Визнаючи виключне значення картини як основного виду наочностей з історії України, відомий методист В. Карцов достеменно, як на нашу думку, вказує проте, що необхідно відзначити і деякі властиві їй недоліки як виду навчального посібника. Це, по-перше, статичність, непорушність зображення. І друге – здобувачі освіти всю картину відразу охоплюють поглядом, і хоч учитель і зосереджує своєю розповіддю увагу на конкретних моментах, вона неминуче трохи розсіюється [2, с. 152–153].

Навчальні картини підрозділяються на «події», типологічні, культурно-історичні і портрети. «Подійні» картини створюють уявлення про конкретні одиничні події. Найчастіше вони відтворюють вирішальні моменти в історії і вимагають сюжетної розповіді. Це, наприклад, картини: «Кодня» (1940), «Переяславська рада» (1952), «Тарас Бульба во главе войска» (1952) художника М. Дергуса, «Вїзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року» (художник Микола Івасюк), М. Хмелька «Навіки з Москвою», М. Самокиша «Битва під Жовтими Водами» тощо.

Зміст картини включається в розповідь тоді, коли настає зображений на ній момент. Наприклад, під час вивчення теми: «Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження національно-визвольної війни 1654–1657 рр.» учитель знайомить здобувачів освіти з такою подією, як Переяславська рада 1654 р.. Здобувачам освіти пропонується розглянути картину М. Дергуса «Переяславська рада».

При цьому показ картини вчитель супроводжує описом поданим за романом М. Старицького «Богдан Хмельницький»: «... – Приступимо в ім'я Боже! – виголосив гетьман. – Ось генеральний писар прочитає вам пункти, на яких ми бажаємо приєднатися до Московського царства. Гучним, протяжним голосом став Виговський читати договір. Натовп зацікавив і ловив кожне слово. Коли закінчилося читання, то піднявся по гуртках говір, спочатку боязкий, тихий, а потім ці жваві перепитав злилися в загальний гул. Очевидно, хвилювалась і хвилювалося найбільше посполство, що не чуло про просебя певного слова в договорі; але Морозенко з Оксаною, вже одягнутою в високий очіпок, і Золотаренко, – вони навмисне замішалися в натовп, – розсіювали всюди сумніву, кажучи, що про них то головна турбота, що в договорі сказано, що всі стани зберігають і права свої, і землю. Бутурлін, почувши, про що йде гомін, підійшов до кінця естради і прокричав гучним голосом: – Панове, рада! Наш государ, його пресвітла величність цар і самодержець, милостивий до всіх і неупереджений; вже кого кого, а простий народ, чернь, в образі він не дає нікому; у нас бояри слухняні царю государю, і немає в цілому нашому царстві таких свавільних магнатів, як в Польщі. – Слава! Слава! – загриміла площа» [11, с. 485].

Саме вдало введені у викладання програмового матеріалу літературні уривки, на нашу думку, збагачують його яскравими картинками минулого. Уявлення школярів про ті чи інші події під впливом художніх образів стають повнішими, хід історичного процесу постає перед їх зором у яскравому зображенні зіткнень між живими конкретними людьми з їх ділами, почуттями й інтересами».

Типологічні картини відтворюють багаторазово повторювані історичні факти, події, типові для досліджуваної епохи. Прикладом таких картин можуть бути: «Похорон кошового» О. Мурашка,

«Проводи на Січ» О. Сластіона, «Козаки в степу» С. Васильківського, «Пасха» М. Пимоненка тощо [7, с. 172].

Культурно-історичні картини знайомлять здобувачів освіти із предметами побуту, пам'ятниками матеріальної культури. На них можуть бути зображені пам'ятники архітектури й архітектурні стилі, побутові деталі різних часів з їх особливостями, механізми і принципи їхньої роботи. Прикладом можуть бути «Дальні печери» В. Непийпива, «Сільський краєвид» М. Маковського та ін.

Картини-портрети допомагають відтворити образи історичних діячів. Портрет – твір образотворчого мистецтва, що містить зображення певної людини чи групи людей (у живописі, скульптурі, графіці чи фотографії). Портрети можна вивчати з різних позицій. У першу чергу при вивченні портрета увага звертається на риси обличчя, що характеризують зображену на ньому людину як особистість. Поряд з розглядом анатомічних рис обличчя та їхньою розшифровкою велика увага звертається на одяг, нагороди, знаки відмінності, інтер'єр приміщення, в якому знаходиться людина тощо. Усе це коментується і дає можливість для змістовної характеристики зображеної особистості та її місця в історії [7, с. 173].

Такими портретами, які рекомендуємо використовувати при вивченні історії України у 8 класі є портрети українських гетьманів київської художниці Наталії Павлусенко, яка за допомогою старих зображень і літературних описів відтворила образи видатних історичних діячів. «Коли син приносив зі школи підручники – дивувалася, що портрети польських королів і російських царів були якісними і реалістичними. Натомість зображень гетьманів України – досить мало, часто статті про них ілюстрували просто картинкою булави. Вирішила створити портрети найвідоміших ватажків козацької доби. Для цього збрала прижиттєві зображення і консультувалася з істориками», – слушно зазначає мисткиня [10]. Портрет отамана Івана Сірка відтворила на основі антропологічного дослідження Галини Лебединської. Щоби природно виписати поставу героя – запросила позувати акторів театру імені Івана Франка. У козацького ватажка Северина Наливайка не було прижиттєвого зображення. Реконструювала його на основі двох описів – один з них – Миколи Вінграновського. Писав, що був він гарний, як бог, чорнявий, із гнучкими пальцями й інтелігентною поставою. Коли почалася

війна – у мережу викладали зображення людей, які воювали. У Facebook побачила фото героя України Олександра Мороза. Видався мені подібним до Наливайка. Вираз обличчя – спокійний, постава горда й достойна. Жоден актор не міг би так зобразити героя, як людина, яка посправжньому тримала зброю. Написала з нього Наливайка, змінивши колір очей і волосся – на темний. Портрет Петра Дорошенка писала з першого зображення гетьмана – гравюри XVIII століття художника Лерха не дуже хорошої якості. Подальші портрети сильно відрізняються – той Дорошенко, якого ми звикли бачити, мав відмінні риси. Щоби достовірно відтворити його образ, співпрацювала з істориком костюму Сергієм Шемковим», – зазначає художниця [10].

Н. Павлусенко «Богдан Хмельницький»

Авторський доробок художниці Н. Павлусенко складають сім портретів гетьманів. Це Северин Наливайко, Іван Підкова, Богдан Хмельницький, Петро Сагайдачний, Петро Дорошенко, Іван Мазепа та кошовий отаман Іван Сірко.

Інколи при роботі з портретом однієї особи необхідно використати альтернативні зображення. Адже портрети писалися художниками, яким герої могли бути симпатичні, байдужні, неприємні, навіть ненависні. Крім того, багато портретів писалися за замовленням, отже, художники повинні були задовольняти капризи замовників (наприклад, так звані «парадні» портрети). Тому декілька портретів може дати більш об'єктивні уявлення про людину.

На уроці різні типи картин, за слушною заувагою Д. Ніколайчука, використовуються з різними цілями: як вихідне джерело знань чи зорова опора в розповіді вчителя; як ілюстрування викладу чи розповіді з метою його закріплення, як джерело знань під час самостійної роботи чи дослідження здобувачів освіти. Для розкриття якого-небудь процесу демонструється відразу кілька картин, наприклад, щоб показати зміни стилів архітектурних пам'ятників у різні періоди історії.

Як правило, дослідження змісту нової для здобувачів освіти картини посідає значне місце на уроці [7, с. 173].

Нині робота з художніми наочними джерелами має обов'язково включати два аспекти:

1) опис зображення. Що/хто зображений? У яких відносинах один з одним знаходяться зображені на картині люди і природа/предмети, що їх оточують (у гармонії чи протидії). Простір картини. Форми і лінії. Кольори і кольорові ефекти. Чи є в картині рух, контрасти рухів? Композиція картини. На чому зосереджено зображення? тощо. Наприклад, при вивченні теми: «Военно-політичні події 1654–1657 рр.» учитель може використати малюнок Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» (виконаний ним у 1836–1837 роках у Санкт-Петербурзі) і відповідно до заданого алгоритму таким чином побудувати свою розповідь: «На картині зображено прощання з вмираючим гетьманом Богданом Хмельницьким і передачу ним своєї булави молодшому синові Юрію. Булаву тримає на підносі дружина гетьмана – Ганна Золотаренко, а молодий Хмельниченко нахилився до ніг батька. На церемонії присутні найближче оточення гетьмана. Збоку від смертельно хворого Хмельницького в дорогих кріслах сидять Київський митрополит та московський посол. Біля входу зображені одягнені в запорозькі строї козаки, що йдуть прощатися з гетьманом. Деякі з них стоять з опущеними головами, інші вносять до кімнати козацькі прапори, бунчуки, литаври. Композицію доповнюють чітко передані деталі інтер'єру гетьманської світлиці, які також вказують на заможність та релігійність родини гетьмана. Постаті на картині зображені у складних ракурсах, однак можна побачити, що пропорції їхніх тіл порушені. У малюнку переважають чорно-білі кольори, що підсилюють весь трагізм і водночас урочистість зображеної події. Для творення образів художник широко використовував світлі та темні тони. Цим самим він зміг досить реалістично передати атмосферу події»;

Тарас Шевченко.
Смерть Богдана Хмельницького

2) інтерпретація зображення. Хто ці люди, які зображені на картині? Який факт на ній відбито? Що відбувається? Хто автор зображення і для кого/чого воно призначалося? Чи виконував художник (скульптор і т. д.) цей твір за власним бажанням, чи його було замовлено? Ким, з якою метою? Які засоби використовував автор, щоб створити чесний, неупереджений образ? Які духовні цінності чи авторські пристрасті знайшли відбиток у картині (портреті, карикатурі, плакаті і т. п.). Чи належить даний твір до числа ідеологізованих? [8, с. 172].

Реалізація вчителем цього алгоритму використання малюнка Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» передбачає використання такого прийому, як розповідь. Учитель зазначає, що на картині «Смерть Богдана Хмельницького» зображено момент передачі вмираючим Богданом Хмельницьким гетьманської булави своєму синові Юрію та прощання його з найближчим оточенням. Зміст і деталі малюнка відповідають опису цієї події у відомій на той час Шевченкові історичній літературі та фольклорних творах. Для написання картини Шевченко звертався до письмових джерел і спілкувався зі знайомими дослідниками історії України. Зокрема, існує версія, що художник створив малюнок під впливом думи «Про смерть Хмельницького» зі збірки українських пісень Михайла Максимовича 1834 р. Сама атмосфера малюнка відповідає настрою думи: «То козаки тее зачували, смутно себе мали...».

Методисти пропонують різні підходи до аналізу твору мистецтва, виділяючи ті чи інші його параметри. Наприклад, Г. Косова для поглибленого сприймання твору живопису пропонує свою схему його аналізу. Перше питання, як радить методист, має бути – «що зображено?». Відповідь виявляє вибір теми, героїв твору, який обумовлений соціальною позицією художника. Під час з'ясування того, як, якими засобами здійснено зображення, допомагає здобувачам освіти, так як це розкриває не тільки зміст твору, але і емоційно-естетичну оцінку того явища життя, яке в ньому відображається. Наступним є з'ясування думок і почуттів, які викликає художній твір, здійснюючи відповідний вплив на глядача [5, с. 6]. Так, наприклад, для аналізу малюнка Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» учитель використовує прийом аналітичної бесіди:

1. Що ви знаєте про зображених персонажів?
2. Який настрій переважає на малюнку?
3. Які деталі вказують на трагічність зображеної події?
4. Які почуття у вас викликає цей малюнок?

Досліджуючи проблему використання живопису на уроках історії, методист В. Козинець, вводить до схеми аналізу визначення теми, ідеї, композиції, сюжету, головних героїв, зображення різних планів, контрасту, кольорової гами, колориту та ін. [3, с. 18]. Наприклад, для малюнка

Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» це виглядатиме таким чином: учитель розподіляє здобувачів освіти на 2 групи. І групі він пропонує з його допомогою визначити тему картини, її ідею, сюжет та головних героїв. II групі – проаналізувати композицію, кольорову гаму, контраст та колорит малюнка.

Цей аналіз подібний до того, який використовується на уроках літератури, але найчастіше ним користуються вчителі образотворчого мистецтва. Зрозуміло, що схема аналізу твору живопису залежить від загальної підготовленості здобувачів освіти до його сприймання, вона обумовлена самим твором та видом, до якого він належить [4, с.74].

Методика роботи з картиною визначається в основному її змістом. Так, використовуючи твори живопису, учитель повинен підкреслити, що картина – не документ, а відображення історичних явищ в мистецтві; проаналізувати (сам або учень) реальний історичний зміст цієї картини; дати коротку характеристику картини як твору мистецтва; повідомити необхідні дані про автора, його ідейні погляди [10, с. 138–139].

Наприклад, щодо малюнка Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» учитель за допомогою прийому сюжетної розповіді зазначає: «Здоров'я гетьмана Хмельницького сильно погіршилося. Перед смертю він призначив своїм наступником наймолодшого сина Юрія Хмельницького. Хворий гетьман попросився зі старшиною і полковниками, по тому зовсім ослаб, а через кілька днів і помер. Ось як про смерть Богдана Хмельницького розповідає народна дума:

Скоро після того ще й гірше Хмельницький знемагав.

Опрощення зо всіма приймав,

Милосердному богу душу оддав.

То не чорні хмари ясне сонце заступили,

Не буйні вітри в темнім лузі бушували,

Як козаки Хмельницького ховали,

Батька свого оплакали...».

Так з ініціативи хворюючого гетьмана Б. Хмельницького, зважаючи та шануючи бажання хворого гетьмана утвердити монархічну династію у Козацькій державі, старшинська рада у квітні 1657 р. обрала Юрія Хмельницького на гетьманство.

Як із варіантів використання малюнка Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» учитель може використати прийом використання художньої літератури на уроці історії, зокрема, уривок з роману О. Пахучого «Юрась Хмельниченко», – художньо-літературного ілюстрування. Ось як виглядатиме цей прийом: «Незадовго до своєї смерті, хворючий гетьман Богдан Хмельницький скликав старшинську раду з метою забезпечити тяглість своєї влади та утвердження монархічної влади в Козацькій державі. Смертельно хворий гетьман ініціює передачу гетьманської булави своєму сину Юрію Хмельницькому. «Та сьогодні якийсь не-

звичайний день. Надто багато значних козаків з'явилося у Чигирині. Один за одним ідуть полковники зі старшиною, ідуть здалеку... Ось гетьманові шуряки – Сомко і Золотаренко, ось молодий Лісницький, а там далі видніється корогва Пушкаря, за ним Жданович, Богун, Глух... І всі прямують до замку, до палацу – а там на них чекає гетьман. Хмельницький збирає своїх соратників на Раду. – Прошу, прошу, панове молодці, – говорить старий гетьман. – Панове! Як казав колись Вергілій – вікіс ет, квем дедерант курсум фортуна перегі. Жив я і шлях звершив, який доля мені послала. Дев'ять років минуло, як ми, призвавши в поміч Бога, повстали за свою свободу. Великі напасті перенесла наша вітчизна. Безконечні війни виснажили нашу силу. Та всі біди й напасті ви, панове молодці, перенесли мужньо. Ваш гетьман вже не має стільки сили, щоб управити військом і державою. Хвороба підірвала моє здоров'я, надії на одужання не лишилося. Вболіваючи серцем і душею, мушу скласти з себе уряд, мої дорогі товариші й побратими. Всім вам приношу глибоку подяку, що завжди слухалися моїх наказів, що у свій час виявили свою довіру, коли обрали мене гетьманом. Повертаю вам клейноди – голос Хмельницького забринів, – візьміть їх і віддайте достойнішому з вас. У чому кого образив або завинив – даруйте. Наміри мої були щирі. Всього себе приносив в офіру батьківщині, не шкодуючи ані здоров'я, ані самого життя. – Зважте на останнє моє прохання, – вів далі гетьман. – Оберіте собі ватага за моє життя, котрому зміг би повідати державні таємниці і надати корисні поради в управлінні військом і державою. Час маємо зараз вельми складний. Гетьманом мусить стати дотепний і досвідчений муж. З свого боку, пропоную вам на вибір полковників Павла Тетерю і Мартина Пушкаря. Ще хотів би звернути вашу увагу на генерального писаря Івана Виговського, хоч він і не військовий. Ваша воля буде обрати того, кого забажаєте. Тільки не руште поміж собою доброї згоди, в ній наша сила, наша надія на майбутнє. Рада мовчала. Та ось підвівся Тетеря: – Панове! Ви ще міркуєте, кого нам обирати? Та немає тут чого гадати – ось погляньте лише сюди! Вказав на кінець зали, де, ховаючись від чужих очей, востився Юрій. – Ось він сидить, єдинокровний Богданів син, наш молодий гетьманіч! Певен я, що він гідно успадкує це високе місце. Старий гетьман не раз мріяв бачити на уряді свого сина. Ця його мрія не була великим секретом, про неї знали багато полковників і старшин. Шануючи тяжкохворого Хмельницького, вони вирішили йому догодити, хоча серйозно мало хто сприймав Юрія на такій посаді! На жаль, сам Богдан про це навіть не здогадувався – він щиро вважав, що Рада віддана його меншому синові», – описав цю подію Пахучий О. у своєму романі «Юрась Хмельниченко». (Пахучий О. «Юрась Хмельниченко». – К., 1995. – С. 28–29)

Ще одну технологію послідовності роботи з картиною на уроці запропонував методист В. Карцов:

1) учитель відкриває чи вивішує картину в той момент, коли по ходу пояснення підходить до опису зображеного на ній;

2) дає здобувачам освіти якийсь час для сприйняття образу в цілому;

3) починаючи розповідь, указує місце і час події;

4) давши загальний опис обстановки, тла, на якому розгорнулася подія, зупиняється на головному;

5) виявляє деталі і елементи;

6) по закінченні робить загальний висновок, вказує істотні ознаки явища.

Приблизно за таким планом можливо будувати опис у ході бесіди за змістом будь-якої типологічної картини [2, с. 149]. Наприклад, при роботі з малюнком Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» вчитель пропонує такий опис: «У малюнку Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» висвітлено події безпосередньо перед смертю гетьмана – передсмертне прощання Богдана Хмельницького і передача булави гетьманичу Юрію Хмельницькому, що відбувались у гетьманському будинку в липні 1657 р. Атмосфера сумна і водночас урочиста – це можна «прочитати на обличчях» у присутніх. Особливий акцент зроблено автором на зворушливому прощанні козацтва зі старим гетьманом. Важливими деталями малюнка є елементи інтер'єру, зокрема релігійні та військові предмети. В цілому малюнок яскраво висвітлює особливості вказаної історичної події».

Можливий також чисто мистецтвознавчий аналіз здобутку художника. На уроках аналізуються картини за спеціально розробленою пам'яткою. Одну з таких пам'яток пропонує Н. Запорожець:

1. Ім'я автора і час створення твору.

2. Зміст твору: його сюжет, хто зображений, що зображено (передній план, центр, задній план, обстановка, в якій зображені люди, інтер'єр приміщення, пейзаж).

3. Засоби вираження: об'ємність, пропорційність, перспективність, колір.

4. Які почуття й ідеї вклав художник у свій твір? [1, с. 32].

Наприклад, для малюнку Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» пам'ятка буде виглядати так:

1. Автор: Тарас Шевченко. Час створення: 1836–1837 рр.

2. Сюжет: передсмертне прощання Богдана Хмельницького та передача булави синові Юрію. Крім гетьмана та його сина, на малюнку зображено також дружину Хмельницького, що тримає на підносі булаву, збоку на ошатних кріслах сидять московський посол Василь Бутурлін і Київський митрополит. Також зображено генерального писаря Івана Виговського та на задньому плані – козаків із клейнодами. Інтер'єр

приміщення – облаштування гетьманської світлиці – ошатні меблі, зброя на стінах, релігійні символи.

3. На малюнку порушено пропорційність форм, переважають чорний та білий кольори різних тонів.

4. Художник вклав у свій твір ідеї уславлення великого гетьмана, збереження пам'яті про славне історичне минуле України, почуття переживання за долю рідного народу.

Методисти описують різні прийоми роботи з картиною. Учитель показує картину, а здобувачі освіти називають усе, що на ній зображено; дають опис окремих елементів і картини в цілому; придумують для діючих осіб слова й інсценують окремі сюжети картини; намагаються уявити, що було раніше чи пізніше того моменту, що зображений на картині.

Навчальні картини можна застосовувати з метою розвитку, закріплення й узагальнення знань і умінь здобувачів освіти. Так, здобувачам освіти пропонується розмістити в хронологічній послідовності декілька картин чи пояснити послідовність розташування картин учителем. Учитель пропонує попрацювати з лінією часу.

Позначте на лінії часу події, зображені, на обох малюнках авторства Тараса Шевченка.

Дари в Чигирині. 1649 р.

Смерть Богдана Хмельницького. 1657 р.

Можливе проведення за картинами підсумкового повторення. Так, використовуючи малюнок Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького»

го», учитель організовує підсумкову бесіду по темі: «Военно-політичні події 1654–1657 рр.», закріплюючи матеріал про останні події Національно-визвольної війни та обставини смерті Б. Хмельницького, зовнішньополітичну та суспільно-політичну ситуацію, що склалася на цьому етапі.

Приклад бесіди:

– Назвіть дату смерті Богдана Хмельницького?

– Яким було політичне становище українських земель наприкінці Національно-визвольної війни?

– Розкажіть, як склалися відносини українського гетьмана з Московською державою у 1656–1657 рр.

– Чому Богдан Хмельницький прагнув передати булаву своєму молодшому синові Юрію?

– Встановіть відповідність між прізвищами історичних постатей та їх посадою (статусом).

1 Василь Бутурлін

2 Юрій Хмельницький

3 Сильвестр Косів

4 Іван Виговський

А митрополит Київський

Б генеральний писар, сподвижник гетьмана

В московський боярин, царський посол

Г кошовий отаман

Д син Богдана Хмельницького

При роз'ясненні сюжету картини вчитель конкретизує зміст, включаючи створений (придуманий) здобувачами освіти навчальний матеріал. У цій та інших розповідях за картиною можливе також застосування прийому драматизації («оживлення») картини, коли здобувачі освіти складають діалоги для основних діючих персонажів [7, с. 175–176]. Можливе таке завдання: розповісти, які історичні легенди і реальні події лежать в основі картин, створених художниками [8, с. 43].

Так, використовуючи малюнок Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» учитель організовує пропонує творче завдання: «Уявіть, що ви – гетьманська служниця. Розкажіть про останні хвилини у житті гетьмана Богдана, зверніть увагу на настрої, яка панували в гетьманській резиденції».

Інколи, розбираючи той чи інший твір художника, у виховних цілях варто знайомити здобувачів освіти з біографічними даними автора картини. Демонстрація портретів живописців супроводжується описом історичних постатей. В опис можуть бути включені спогади людей, які знали людину, зображену на портреті, документи, що стосуються її, листи, мемуари, уривки з художньої літератури [7, с. 175].

Наприклад, учитель пропонує здобувачам освіти історико-біографічний портрет художника. Так, він зазначає, що «Тарас Шевченко народився в українській кріпацькій родині козацького походження, у 16 років став козаком поміщика Енгельгардта, який, помітивши у хлопця пристрасність до живопису, вирішує зробити його придворним художником. Після переїзду до Петербурга Шевченко потрапляє на навчання

до майстра В. Ширяєва, а після викупу з кріпацтва – вступає до Академії мистецтв, де навчається на художника. Розповідаючи про художню творчість Тараса Шевченка, вчитель вказує, що митець ще під час навчання звертається до теми історичного минулого України, створюючи низку сюжетних малюнків на історичні теми. Шевченкове зацікавлення українською історією знайшло втілення і в подальшій його художній творчості, вже після повернення Кобзаря до України, зокрема у циклі «Живописна Україна».

На уроках можна також проводити порівняння подібних і аналіз окремо взятих картин. Учитель може запропонувати знайти на картині окремі деталі, які дозволять підвести здобувачів освіти до певних висновків при аналізі тексту і картини. При роботі з сюжетними картинами можна дати здобувачам освіти завдання на відновлення істинної фактури історичної події на основі певного достовірного або помилкового відтворення версії художника. Самостійну роботу здобувачів освіти з метою аналізу малюнку Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» учитель забезпечує організовуючи бесіду, яка виглядатиме таким чином:

– Як художник зобразив гетьмана, що помирав?

– Про що свідчить прощання навколішки козацької старшини з Хмельницьким?

– Поміркуйте, з якою метою московський посол присутній на прощанні з гетьманом.

– Опишіть козацьке вбрання зображених на картині запорожців.

На уроках історії картина може бути використана для організації творчої діяльності школярів. Одним з таких прийомів є «оживлення» образів твору шляхом драматизації та персоніфікації. Можна також дати завдання на «упізнання» дійових осіб. Розпочинати роботу з картиною потрібно з простих завдань зі складання оповідань і есе, можна запропонувати здобувачам освіти придумати назву картини. Вчитель пропонує таку тематику:

Поміркуйте і озвучте ймовірні думки присутніх людей у момент, який зображено на картині. Наприклад:

I група – вмираючого гетьмана Хмельницького: «Ось я і залишаю цей світ. А що буде після мене.. Чи житиме та держава, яку я потом і кров'ю відвойовував і створював?.. Мої старшини будуть боротися за булаву, та я хочу бачити наступниками своїх нащадків. Тиміш помер, а Юрась ще дитина... Одна надія на Бога і на Виговського, що поведе мого гетьманича по правильній дорозі..».

II група – Юрія Хмельницького: «Мій батько помирає... Хоче, щоб я був його наступником, був гетьманом. Але ж я ще такий молодий, я не впроваюся, а це відповідальність за долі людей. Та якщо це воля батька, то я повинен її виконати..».

III група – Івана Виговського: «Гетьман іде на той світ... Хоче передати булаву молодому геть-

маничу, а мене ставить радником і помічником при ньому. Та чи не був би я, його писар і сподвижник, кращим йому наступником?!. Але якщо така воля Хмельницького, то я покорюся. А далі їй видно буде, як воно складеться...».

IV група – московського посла Бутурліна: «Старий Хмельницький помирає... Хочє передати владу неповнолітньому синові. Але що молодий гетьманч тямить у політиці?!. Чи триматиметься він царської присяги? Чи не поведуть його радники-старшини від Москви?..».

Іншим варіантом роботи з картинами можуть бути логічні завдання на аналіз, порівняння, синтез матеріалу картини. Наприклад, описати окремі сюжети, зіставляти їх (сюжети) на різних картинах, інсценувати сюжети, придумувати за дійових осіб слова. Опанувавши способи такої діяльності, здобувачі освіти отримують уміння розглядати твори живопису [9, с. 139].

Можливе проведення конкурсу «Упізнай історичних діячів?». Завдання може бути таке: дізнатися про історичного діяча за портретом без підпису і розповісти про його діяльність або за портретами двох історичних діячів (без підпису) визначити, кому з них належить висловлення, що наводиться, взяте з підручника. Ще завдання може бути таким: на основі фрагмента художнього тексту визначити, про якого діяча йде мова, розповісти про його роль в історії, знайти його портрет серед заздалегідь підготовлених [7, с. 175]. Наприклад, при роботі з малюнком Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» вчитель пропонує здобувачам освіти визнати діяча за уривком з Літопису Габ'янки:

«... Зараз же, оскільки моему Господу так угодно, щоб я, немічний тілом і знемагаючи духом, перебував на порозі смерті, зараз я вам, друзі мої бойові та щирі, за вірність вашу, за довіру та гетьманство наостанок вирішив щиро подякувати...».

Здобуті знання, уміння і навички у роботі з живописними творами допоможуть здобувачам освіти покращити процес засвоєння матеріалу, при застосуванні живописного матеріалу на уроках послужить засобом поглиблення змістового компонента теми, що вивчається, методом і прийомом засвоєння знань, умінь і навичок, формою проведення занять, стимулятором аналітичного ставлення до предмета, посилення персоналізації в історичному процесі, виступає засобом психотерапевтичного впливу на особистість [6, с. 9].

Ця проблема ускладнюється тим, що здобувачі освіти підліткового віку в силу своїх психологічних особливостей та відсутності власного життєвого і естетичного досвіду спілкування з творами мистецтва, зазнають певних труднощів при вивченні навчального матеріалу подібного змісту. Тому вчителю потрібно, враховуючи вже розроблені в дидактиці засоби, розробити свою власну систему роботи, яка б відповідала індивідуальним і віковим особливостей здобувачів осві-

ти і сприяла ефективному засвоєнню навчального матеріалу [7, с. 41].

Отже, картина на уроці допомагає підготовці здобувачів освіти до сприймання нового матеріалу, активізації сприйняття і стає джерелом активного здобуття знань. Вона також є зоровою опорою для сприймання здобувачами освіти розповіді вчителя, посилює емоційний та моральний вплив розповіді вчителя. За допомогою картини закріплюється історичний матеріал у пам'яті здобувачів освіти.

Таким чином, живопис на уроках історії України дозволяє використовувати різноманітні види навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти, адже процес засвоєння знань відбувається в атмосфері інтелектуальних, моральних та естетичних переживань, творчості вчителя та здобувачів освіти, особистих відкриттів. Твори образотворчого мистецтва на уроці історії України, завдяки емоційному впливу, забезпечують шлях засвоєння змісту навчального матеріалу через переживання, формуванню духовності підростаючого покоління.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Запорожец Н. И.* Развитие учений учащихся // Преподавание истории в школе. – 1981. – № 4. – с. 32.
2. *Карцов В. Г.* Методика преподавания истории в начальной школе. – М., 1959. – 215 с.
3. *Козинец В. П.* Живопис на уроках історії. – К.: Рад. школа, 1969. – 130 с.
4. *Коляда І.* Формування історичних уявлень про політичне життя засобами художньої літератури та живопису на уроках історії України у 8 класі (на прикладі теми: «Україно-московський договір. Переяславська Рада (1654 р.)» // Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2019. – Вип. 10. – С. 64–78.
5. *Косова Г.* Изобразительное искусство в преподавании истории – М.: Просвещение, 1986 – 240 с.
6. *Михайлів Т. В.* Нетрадиційні уроки з історії (з досвіду роботи) // Історія та правознавство. – 2006. – № 5. – С. 2–9.
7. *Ніколайчук Д.* Живопис на уроці історії: дидактичні засади та методичні прийоми навчання історії України: (на прикладі формування уявлень про участь українців у франко-російській війні 1812 р. (історія України 9 клас)) / Д. Ніколайчук, І. Коляда // Історія в школі: наук.-метод. журн. для вчителів. – 2012. – № 10. – С. 40–43.
8. *Пометун О. І., Фрейман Г. О.* Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2006. – 328 с.
9. *Яковенко Г. Г.* Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. – Харків, 2017. – 324 с.
10. Художниця відтворила портрети українських гетьманів. – Режим доступу: http://veterano.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6900:khudozhnitsya-vidtvorila-portreti-ukrajinskikh-getmaniv&catid=